January 1912

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO 169.

वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः ।

श्रुतिसिद्धान्तापरनामकः ।

श्रीब्रह्मचारिवनमालिमिश्रविरचितः ।

द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः ।

तद्दर्शनीयतात्पर्य्यकतत्कृतपद्यकदम्बव्याख्यानरूप श्रीयुत-
कान्यकुब्ज कवीन्द्रवर-दुःखभञ्जनशर्म्मतनूजनुषा-
साहित्यसाङ्ख्ययोगाद्यनेकशास्त्राध्यापकेन-
देवीप्रसादशर्म्मकविना
सशोधित ।

VEDÂNTASIDDHÂNTASANGRAHA,

WITH A COMMENTARY

BY

ŚRÎ BRAHMACHÂRI BANAMALI MIŚRA,

Edited by

Devi Prasad Sarma Kavi

FASCICULUS I

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK DEPOT

BENARES

AGENTS - OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:
PANDITA JYESHTHARÂMA MUKUNDAJI BOMBAY:
PROBSTHAIN & CO, BOOKSELLERS, LONDON

Printed by Jai Krishna Dasa Gupta,

AT THE VIDYÂ VILASA PRESS

BENARES

Price Rupee one

॥ श्रीः ॥

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसम्भृता ।
सुवर्णाऽऽलङ्कृतसत्याभावप्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलगुम्फिता ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दाऽऽमोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तबक — ११९

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकं सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तसाहित्यव्याकरण धर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था अत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाऽध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैः देयं वार्षिकमग्रिम मूल्यम्-मुद्रा ७ आणकाः ८

५ अ देयं प्रतिस्तबकम् " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

७ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) सम्भाररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता, ([illegible]) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् । सम्पूर्णम् । १०

(४) भाष्यपरिष्कृत तत्त्वत्रयम् । विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम् । श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्यार्थ प्रकाशसहितम् । सं० (वेदान्त) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः । महामहोपाध्याय श्रीगागाभट्टविरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

ब्रह्मचारिश्रीवनमालिमिश्ररचितः

श्रुतिसिद्धान्तापरनामा

वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहः

द्वैताद्वैतदर्शनानुगतः
तद्दर्शनीयतात्पर्य्यैकतत्कृतपथकदम्बव्याख्या-
नरूपः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥

गोप्या यश्च उलूखले निजयशो ध्यायन् नीतिं निजां
निच्छन् रक्षकमात्मनश्चपलदृग् बन्धं विमोक्तुं द्रुमौ ॥
योऽभाक्षीदपि भाषितं प्रविद्धद्ब्रह्मादिभिः केवलं
चित्तेनैव विशोधितेन विदितोऽव्यान्नन्दसूनुः स नः ॥ १ ॥
श्रीमद्भाष्यकृतो वन्दे टीकाकृतस्तथा सतः ।
तदुच्छिष्टं हि सङ्कलन् गच्छेयं पूज्यतां सताम् ॥ २ ॥
सग्रहेणोदिता येऽर्था कारिकाभिः सतां मुदे ।
वैशद्यं क्रियते तेषां सुबोधाय हि कौतुकात् ॥ ३ ॥
नत्वा श्रीगुरुपादाब्जं क्रियते वनमालिना ।
सन्तोषाय मुकुन्दस्य श्रुतिसिद्धान्तसंग्रहः ॥ ४ ॥

अथ निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तिकामनया कृतं विशिष्टेष्टदेवतास्मरणरूपमङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ निबध्नाति

श्रीरचलोरसि भाति यदीये गीर्वदने प्रचकास्त्यनवद्या ।
ब्रह्मशिवेन्द्रमनोभिरगम्यो वाजिमुखोऽवतु नः स हि विष्णुः॥१॥

श्रीरिति । अचला चापल्यादिदोषरहिता सती सर्वेव भाति, ब्रह्मादिभिर्ध्यायमाना सती देदीप्यते । गीर्भारती अनवद्या प्रमादादिदोष-

हीना स्वाभाविक्येव चकास्ति । प्रसादं विना ब्रह्मादिमनोभिरप्य-गम्यः विष्णुर्देशतः कालतो गुणतश्च परिच्छेदशून्यः ॥ १ ॥

ग्रन्थाधिकारिणमाह—

अथ शमादिसंपन्नो माधवे भक्तिमान्सुधीः ।
इह चामुत्र भोगेषु विरक्तो गुरुभक्तिमान् ॥ २ ॥

अथेति । अथ स्वोचितनिष्कामकर्मणाऽन्तःकरणशुद्ध्यनन्तरं शमादियुतः शान्तो दान्तस्तितिक्षुरुपरतः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् । आत्मनि मनसि आत्मानं हरिम् । माधवे भक्तिमान् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रुतेः ।

शब्दस्पर्शरूपरसादिभोगेषु एतल्लोकस्वर्गलोकादिभवेषु विरक्तः ।

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते परीक्ष्य कर्मचितान् लोकान् ब्राह्मणो निर्वेदमायायादितिश्रुतेः ॥२॥

नित्यानित्यविवेकी च मुमुक्षुर्भवपाशतः ।
जिज्ञासुः परमे तत्त्वे द्विजः शीलमहार्णवः ॥ ३ ॥

स्वरूपतो गुणतो देहतश्च नित्यो हरिरनित्यमन्यादिति विवेकवान् भवपाशात् जन्ममरणादिरूपसंसारबन्धात् मोक्तुकामः परमे तत्त्वे जिज्ञासुः, द्विजः जातगर्भाधानादिसंस्कारः, शीलं विकर्मणि लज्जा तत्समुद्रः, विप्रं प्राप्य स्वाभीष्टं पृष्टवानित्यग्रिमेणान्वयः ॥ ३ ॥

गुरोर्लक्षणानि निर्दिशति ।

शमदमादिसंपन्नं वेदवेदाङ्गपारगम् ।
परसंशयच्छेत्तारं साक्षात्कृतेन्दिरापतिम् ॥ ४ ॥

शमेति । शमेत्यादिना प्रमादादिराहित्यं, वेदेत्यादिना परबोधनसामर्थ्यं, साक्षादित्यादिना शिष्यस्य ब्रह्मापरोक्ष्यसम्पादनसामर्थ्यं, सूचितम् ॥ ४ ॥

परोपकारसर्वस्वं दयार्द्रीकृतचेतसम् ।
सुमुखं सुभगं दक्षं विप्रं विविक्तसेविनम् ॥ ५ ॥

परोपकारः सर्वस्वं धनं यस्यानेन विप्रलम्भकत्वादिदोषा या

रिता। तत्र हेतुर्दयेति। सुमुखं प्रसन्नवदनं दक्षं संस्कृतभाषादिना शिष्यान् बोधयितुं प्रवीणं विविक्तसेविनमभ्यासरक्तम् ॥ ५ ॥

एकान्ते च स्थितं प्राप्य प्रणिपत्य धिया निधिम् ।
स्वाभीष्टं पृष्टवान् धीरः सर्वभूतहिते रतम् ॥ ६ ॥

एकान्ते मोक्षमार्गानधिकारिजनशून्ये। स्वाभीष्टं मोक्षोपायम् ६

शिष्य उवाच

कथं दुःखं सुखं च स्यात्कथं तद्द्वयवर्जनम्
किं पापं त्वथ पुण्यं च कुतस्तेषां समुद्भवः ॥ ७ ॥

दुःखादिकं वक्ष्यमाणम् ॥ ७ ॥

दुःखहेतुनाह—

गुरुरुवाच

दुःखदेन्द्रियभोगेषु संसक्तिर्गर्द्धनं धने ।
देहगेहादिसंसक्तिरहममेतिबुद्धितः ॥ ८ ॥

दुःखदेति। ऐहिकामुष्मिकैन्द्रियिकभोगेष्वासक्तिः, देहगेहादावहं ममेतिबुद्धितो या संसक्तिः सा च संसाररूपदुःखदा भवति। गर्द्धनं-तृष्णा तथा ॥ ८ ॥

तदर्थमेव स्पष्टयति—

विदधाति रतिं यत्र यत्रानात्मनि मन्दधीः ।
व्यथयेद्धि तदेवेमं हृदये शूलमर्पितम् ॥ ९ ॥

विदधातीति। अनात्मनि स्वरूपपरदेशाभ्यामुपदेष्टुश्च भिन्ने रतिं प्रीतिं, तदेव वस्तु इमं नरं हृदयेऽर्पितं शूलं यथा तथा व्यथयेत्।
यतो यतो निवर्त्तेत विमुच्येत ततस्ततः ।
एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥
यावतः कुरुते जन्तुः सम्बन्धान्मनसः प्रियान् ।
तावन्तोऽस्य निखन्यन्ते हृदये शोकशङ्कव इति स्मृतेः ॥ ९ ॥

अथ सुखहेतून्निरूपयति—

अनिच्छा सर्वभोगेषु निःस्पृहत्वं धनादिषु ।
अहंममेतिबुद्धेश्चाभावो देहगृहादिषु ॥ १० ॥

अनिच्छेति स्पष्टम् ॥ १० ॥

सर्वानात्मस्वनासङ्गः सुखबीजं तदुच्यते ।
सर्वदुःखसमुत्पत्तौ हि पापं पुण्यं च कारणम् ॥ ११ ॥

अनासङ्गोऽनासक्तिः ॥ ११ ॥

पापमाह—

पापं वेदनिषिद्धं यद् विहिताकरणं तथा ।
विपरीतमनुष्ठानं सकामं कर्म चैव हि ॥ १२ ॥

पापमिति । वेदनिषिद्धं कलञ्जभक्षणादिव, विहितस्य सन्ध्यावन्दनादेरकरणं, विपरीतं ब्राह्मणादेर्विहितं प्रतिग्रहादिवं क्षत्रियादिनाऽनुष्ठितं हि निश्चयेन पापं च पुरः सकामं कर्म पापमेव तज्जनितफलभोगावसाने पर्यायेण दुःखस्यावर्जनीयत्वात् ॥ १२ ॥

पुण्यमाह—

विपरीतमितः पुण्यं यद्यत्स्याद्धरितोषकम् ।
हरितुष्टिं परं पुण्यं पापं तद्धर्मनं पुनः ॥ १३ ॥

विपरीतमिति । इत उक्ताद्विपरीतं यद्यल्लौकिकं वैदिकं चानिषिद्धं भगवदर्पितं सद्धरितोषकं तत्पुण्यमेव परं पुण्यं मोक्षाख्योत्कृष्टफलहेतुत्वात् तद्वर्जनं हरितोषककर्माननुष्ठानम् ॥ १३ ॥

तयोर्बीजं हरेः शक्तिर्जीवं मत्याऽऽवृणोति सा ।
जैवं पूर्णसुखं विष्णोर्धर्मान्स्वरूपमेव च ॥ १४ ॥

तयोः पुण्यपापयोर्बीजं प्रयोजिका हरेरधीनत्वात्तच्छक्तिरित्युच्यते नेत्रयुक्ताङ्गुल्यग्रं प्रति सूर्यमिव, जीवं प्रति विष्णोः स्वयोग्याऽशेषधर्मास्तत्स्वरूपं च जीवस्य पूर्णानन्दं मोक्षमाविर्भावयितुमाच्छादयतीति अनाद्यविद्यया देहादावहमित्यादिधीस्ततः कर्मादौ ममेतिधीस्ततस्तत्फलभोगाय देहान्तरप्राप्तिस्ततः पुनः पुनर्देहान्तरमिति घटीयन्त्रवच्चोच्चयोनिषु परिभ्रमणमिति भावः ॥ १४ ॥

अविद्याया स्वरूपनिर्देशपूर्वकमनर्थहेतुतां प्रपञ्चयति प्रतिजीवमिति त्रयोदशभिः ।

प्रतिजीवं विभिन्ना स्यात्सत्या च भावरूपिणी ।
अतस्मिंस्तद्धियो हेतुर्निदानं जीवसंसृतौ ॥ १५ ॥

श्रवणमननादिजन्येन नियमादृष्टसहकृतेन भगवद्परोक्ष्येण प्रसादद्वारकेण निवर्त्यत्वात्सत्या न हि मिथ्याभूतशुक्तिरूप्यादिनिवृत्तौ ज्ञानभिन्नं नियमादृष्टादिकमपेक्ष्यते । अतस्मिन्ननात्मनि देहादौ तद्धियं आत्मत्वधियो हेतुः वक्ष्यमाणसंसृतौ निदानं प्रयोजिका । अत्रायं विवेकः, द्वे अविद्ये एकया जीवः प्रतीश्वरस्तद्धर्मोश्चाव्रियन्ते,ऽन्यया जीवपूर्णानन्द आच्छाद्यते,ईश्वरापरोक्ष्येण प्रथमाया निवृत्तिस्ततो भगवन्महाप्रसादेन द्वितीयाया निवृत्तिः विमुक्तश्च मुच्यत इति ह्यविद्याद्वित्वे मानम् ॥ १५ ॥

सा सूते देहगेहादावहंममेतिदुर्मदम् ।
स्वातन्त्र्यज्ञानमाधत्ते जीवे परमदुःखदम् ॥ १६ ॥

सूते जनयति दुर्मदं दुरभिमानमाधत्ते सम्पादयति अहं स्वतन्त्रः करोमीति ज्ञानात्कर्मतत्फलसम्बन्धस्ततस्तद्भोगायोच्चनीचयोनिप्राप्तिः स्वातन्त्र्यज्ञानं परमदुःखहेतुः, हरिप्रेरणया देहादौ कर्मोत्पादनात् स्वतन्त्रः कर्त्ता न मदीयं कर्म तत्फलं तथेति ज्ञानेनान्तःकरणशुद्धिज्ञानभगवदापरोक्ष्यप्रसादस्ततो मुक्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

सत्यायाः प्रकृतेः कार्यं यदन्तःकरणादिकम् ।
तन्नोत्पन्नसुखादीनां चित्सम्बन्धार्जिका मता ॥ १७ ॥

चिति जीवे तु खादिसम्बन्धसम्पादिका ॥ १७ ॥

तत्र दृष्टान्तमाह—

क्षेत्रोत्पन्नधनेन स्यात्पुरुषो धनवान्न भूः ।
यथा वृक्षजदण्डेन पुमान् दण्डी भवेन्न सः ॥ १८ ॥

क्षेत्रेति । यथा क्षेत्रजधनेन क्षेत्रं धनीति वृक्षदण्डेन च वृक्षो दण्डीति च न व्यवह्रियते किं तु पुमानेव तथा व्यवह्रियते ॥ १८ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—

एवं बुद्धिजदुःखाद्यैः संसृष्टश्च भवेत्पुमान् ।
संसारी दुःखसंसर्गाज् ज्ञानानन्दोऽपि सन्स्वतः ॥ १९ ॥

एवमिति । स्वतः स्वभावात् ज्ञानानन्दस्वरूपोऽपि जीवोऽपि दासदृष्टस्वामित्वादिसम्बन्धेन बुद्ध्युत्पन्नदुःखादिभिः संसृष्टः सन् संसारी दुःखसंसर्गीति व्यवह्रियते ॥ १९ ॥

अनाद्यविद्यया देहे स्वीयत्वधीस्ततो भवेत् ।
क्रियमाणे विकर्मादौ हरिप्रेरणया तथा ॥ २० ॥

अविद्यया देहेन्द्रियादौ स्वीयत्वधीस्ततो धीतोऽन्तर्यामिप्रेरणया क्रियमाणेषु कर्मसु तथैव स्वीयत्वधीस्ततः संसरणम् ॥ २० ॥

अविद्यासम्बन्धादेव जीवस्य संसृतिं स्फुटयति सम्बन्ध इति द्वाभ्याम् ।

सम्बन्धोऽस्याविद्यया स्वामितादि-
र्दुःखादेः स्वात्ता विना नास्ति जीवे ।
नातो मुक्ता ईश्वरा भुञ्जते त-
ज्जीवन्मुक्ता भुञ्जते लेशतो वै ॥ २१ ॥

जीवस्यानादृशस्य यतोऽविद्यया विलक्षणस्वस्वामित्वादि सम्बन्धो भोगनियामको भवत्यतो मुक्ता अविद्यागन्धरहितास्तद्दुःखं न भुञ्जते तथाऽपि न भुङ्क्ते जीवन्मुक्तानामविद्यालेशसद्भावाल्लेशतो भुञ्जते स्वभावात्स्थित क्षणं स्वामित्वं खनिर्य वै प्रसिद्धो जनकयज्ञिष्ठादीनां प्राक्तनसुखस्य दुःखस्य च भोगस्ते हि जीवन्मुक्ताः सुप्रसिद्धा ॥ २१ ॥

भोक्तुं तत्फलमागच्छेदधमोत्तममध्यमाः ।
पराधीनो नरो योनीरपूर्वा इव चानिशम् ॥ २२ ॥

तेषां कर्मणां फलानि भोक्तुमधमादियोनीरागच्छेत् प्राप्नुयादेव पराधीनः कर्मतन्त्रः पर्यायेण तज्जातीया योनयो बहुवारं प्राप्ता अविद्यया विस्मरणशालित्वादपूर्वा इव ताः प्राप्नोति अनिशमाप्रलयम्, आमुक्ति च निरन्तरं योनिषु भ्रमति ॥ २२ ॥

नन्वन्तःकरणोत्पन्नदुःखादिना कथं जीवो दुःखीभवेदित्यत आह–

पुत्रबान्धवमित्रादेर्दुःखित्वे दुःखिता स्फुटा ।
दृश्यते कुधियां लोके तथा जीवस्य भोजनम् ॥ २३ ॥

पुत्रेति। यथा पुत्रादिष्वभिनिवेशात्तद्दुःखादिना पित्रादेर्दुःखित्वं स्फुटं दृश्यते तथाऽन्तःकरणाद्यविद्यया संपादितसम्बन्धेन जीवस्यान्तःकरणोत्पन्नदुःखादिभोगः ॥ २३ ॥

यथा दुर्जनसंसर्गात्साधुर्दुर्जनतां व्रजेत् ।
दुष्टपुत्रस्य सम्बन्धात्पिता दुष्टो भवेद्यथा ॥ २४ ॥

स्पष्टम् ॥ २४ ॥

द्रवत्वं ह्यग्निसंयोगात्ताम्रादौ जायते यथा ।
मादकद्रव्यसम्बन्धाद् मत्तता जायते यथा ॥ २५ ॥

स्पष्टम् ॥ २५ ॥

अस्वाभाविक एषां ह्यन्यथा भावो न च स्वतः ।
तथाऽविद्याऽऽदिसंबन्धाद्वास्तवी जीवसंसृतिः ॥ २६ ॥

संसृतिर्जन्ममरणादिलक्षणा,ऽविद्याऽऽदिसम्बन्धात्पूर्णानन्दघनस्यापि जीवस्य भवति न तां विना ॥ २६ ॥

विष्णुभक्तिवैमुख्यमेव मुख्यं संसृतिबीजमित्याशयेनाह–

आद्यां विष्णौ भक्तिवैमुख्यवृष्ट्याऽ-
जाऽविद्या भूरस्य सूतेऽभिमानम् ।
देहादिष्वस्माद्भवेद् दुःखदुःख-
पूर्णानन्दस्यापि जीवस्य सत्यम् ॥ २७ ॥

आद्येति। अजाऽनाद्यविद्या भूमिर्हरिभक्तिवैमुख्यरूपमेघेन सिक्ता सती अस्य देहादिष्वहममेतिदुरभिमानं सूते जनयति, अस्मादभिमानाद् आनन्दस्वरूपस्यापि जीवस्य सत्यमेव दुःखाद् दुःखं नीचोच्चयोनिप्राप्तिः तत्रत्यदुःखानुभवरूपं संसरणं भवति न तु जपापुष्पलौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणनिष्ठं जीवे दुःखादिकमारोपितं तथा

सति जीवे तु नित्यादिबोधकागमस्याप्रामाण्यापत्तेः ॥ २७ ॥

सकामं सुकर्म कुर्वतां सद्गतिमाह—

विष्ण्वनर्पितकर्मा ना सकामकर्मकृद्यथा ।
गच्छत्यूर्ध्वं यथायोग्यं तत्कर्मफलभुक्तये ॥ २८ ॥

विष्ण्विति । विष्ण्वाद्यनर्पितानि कर्माणि येन स यथा सकामकर्म कृत्वा पुमान् स्वकर्मानुसारेणोर्ध्वं महर्लोकादिकं प्रति गच्छति ॥२८॥

ननु स्वर्गादिभोगस्य पुरुषार्थत्वात्तदर्थमेव कर्म कार्यं, किं हरिभक्त्या तत्राह—

नाममात्रं सुखं तत्र दुःखमात्रुर्यमेव तु ।
स्पर्द्धोऽसूयादिमात्सर्यं स्यात्तुल्यातिशयादिषु ॥ २९ ॥

नामेति । स्पर्द्धा परोत्कर्षासहिष्णुत्वम् असूया गुणेषु दोषाविष्करणं मात्सर्यादयोऽत्यन्तदुःखहेतवः तुल्यादिविषयका जायन्ते ॥ २९ ॥

कामक्रोधादिसम्पर्कः शोकमोहभयादि च ।
एवं दुःखसमूहेन पीडितः सुखलेशभाक् ॥ ३० ॥

स्पष्टम् ॥ ३० ॥

ततः पातमाह—

अनुभूय सुखाभासं तत्रैन्द्रियिकमादरात् ।
तदन्ते पातितोऽनिच्छन् सुकृतस्य समापनात् ॥ ३१ ॥

अनुभूयेति । स्पष्टम् ॥ ३१ ॥

वेपमानः पतत्यर्वाङ् देवसञ्चालितः कुधीः ।
धूममभ्रं ततो मेघमोषधीमन्नमेव च ॥ ३२ ॥

आकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षतीति दिवः स्थाणून् गच्छति स्थाणुभ्यः पितरं पितुर्मातरं मातुः शरीरं शरीरेण जायत इति च श्रुतेः ॥ ३२ ॥

परार्धीनोऽन्नमार्गेण पितरं प्रविशेत्ततः ।
रेतोरूपेण गर्भे चाविशेद्दीनोऽवशान्नरः ॥ ३३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३३ ॥

तत्र जन्मसहस्राणां स्मरणं जायते स्फुटम् ।
अतिदुःखी ततो दीनोऽधोमुखो हि शुचार्पितः ॥ ३४ ॥

प्रथमान्तानामर्वाङ्मुखश्चलदित्यनेनान्वयः ।
तत्र गर्भे, ततः स्मरणादतिदुःखी शुचा शोकेनार्पितो व्याप्त ॥३४॥

चिन्तयन् स्वकृतं कर्म भयात्सञ्जातवेपथुः ।
सप्तशो ह्येव विड्भोक्ता कृमिदंशनपीडितः ॥ ३५ ॥

सूकरादीनां विण्मरणशालित्वाद्विड्भक्षणे न दुःखमेतस्य स्मृतिशालित्वादतिदुःखमिति भावः ॥ ३५ ॥

मातृभुक्तोष्णतिक्ताद्यैः सर्वाङ्गपीडितोऽवशात् ।
गर्भे स्वल्पावकाशे हि परितो जालसंवृतः ॥ ३६ ॥

स्पष्टम् ॥ ३६ ॥

चेष्टां कर्तुं न सामर्थ्यं केवलोच्छ्वासचेष्टनः ।
नारकीं शासनां स्मृत्वा भवेद् दुःखेन विह्वलः ॥ ३७ ॥

स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

संस्मरन्नपि गोविन्दं न शक्तस्तस्य सेवने ।
सङ्कटान्मामितो नाथ दयासिन्धो विमोचय ॥ ३८ ॥

स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

त्वामेवाराधयिष्यामि करिष्ये तव शासनम् ।
यतो मे पुनरेवं न भवेत् क्लेशपरम्परा ॥ ३९ ॥

यतस्तवाराधनात् ॥ ३९ ॥

सामर्थ्यं नास्ति मे नाथात्र तवाराधने विभो ।
त्वत्कृतं ह्युपकारं न विस्मरिष्याम्यतः परम् ॥ ४० ॥

२

स्पष्टम् ॥ ४० ॥

एव स मलपश्चार्चो हरिणा कालशक्तिना ।
प्रेरितेन हि वातेन प्रक्षिप्तोऽर्वाङ्मुखश्चलेत् ॥ ४१ ॥

प्रसूतिवातेन ॥ ४१ ॥

योनिद्वारं ततः प्राप्तः सन्नसर्वाङ्गविह्वलः ।
भुङ्क्ते तत्र व्यथा दीनः कोटिवृश्चिकदंशजाम् ॥ ४२ ॥

तत्र योनिद्वारे, सन्नानि पीडितानि सर्वाङ्गाणि यस्य ॥ ४२ ॥

अतिसूक्ष्माच्चतः सूच्या अग्रात्सूत्रमिवान्यधीः ।
योनिद्वारात्ततो भूमौ पातितो दैवतन्त्रितः ॥ ४३ ॥

ततस्तदनन्तरमतिसूक्ष्मात्सूच्यग्रात्सूत्रमिव ततो योनिद्वाराद् भूमौ पातितः, दैवमदृष्टं तदधीनः ॥ ४३ ॥

मूर्च्छितो घटिकामात्रं लब्धसंज्ञः स्मरत्यथ ।
नानायोनिषु कर्माणि कृतान्येवात्मना पुरा ॥ ४४ ॥

आत्मनैव स्वेनैव कृतानि ॥ ४४ ॥

आवृतोऽथ हरेः शक्त्या माययाऽहममेति हि ।
जातदृष्टमतिर्मूढो सक्रन्दति स्वदिष्टभुक् ॥ ४५ ॥

रौति रुदिति, दिष्टं कर्मफलं तद्भुक् ॥ ४५ ॥

क्व चित् क्षुत्पीडितो रौत्यजीर्णादित्युच्यते जनैः ।
कफेन व्यथितः क्वापि पित्तकोपेन सांप्रतम् ॥ ४६ ॥

साम्प्रतमधुना ॥ ४६ ॥

एवं नानाव्यथाजालैर्बाल्ये सम्पीडितोऽवशः ।
कौमारेऽपि तथा मूढः क्रीडनासक्तमानसः ॥ ४७ ॥

स्पष्टम् ॥ ४७ ॥

पौगण्डे शिक्षितो वृत्तौ पठनादौ निजैर्बलात् ।
यौवने कामतप्तोऽयं शोकमोहभयादिभिः ॥

क्रोधेर्ष्यामत्सराद्यैश्च कुटुम्बैः पीडितो भृशम् ॥ ४८ ॥

स्पष्टम् ॥ ४८ ॥

दारुणान्येव कर्माणि पापिष्ठः कुरुतेऽनिशम् ।
देवविप्रातिथीन्न वाचाऽपि नाराधयति क चित् ॥ ४९ ॥

स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

वार्द्धक्ये जरया ग्रस्तः सर्वाङ्गोद्भूतवेपथुः ।
पुरुषार्थोज्झितो मूढस्त्यक्तो बान्धवज्ञातिभिः ॥ ५० ॥

स्पष्टम् ॥ ५० ॥

ग्रास भक्षयति श्वेव पतितो द्वारि मूढधीः ।
कफेनारुद्धकण्ठोऽपि देह त्यक्तु न चेच्छति ॥ ५१ ॥

आरुद्धोऽवरुद्धः कण्ठो यस्य ॥ ५१ ॥

मनोराज्यासमाप्तौ हि यमदूताः समागताः ।
बध्यता बध्यतां पापी ब्रुवन्तो घोरदर्शनाः ॥ ५२ ॥

स्पष्टम् ॥ ५२ ॥

पाशैर्बद्धो नृशंसैस्तैस्ताड्यते मुद्गरैर्भृशम् ।
त्यक्तु नोत्सहते देहं त्याज्यते तै स निर्दयैः ॥ ५३ ॥

य देह त्यक्तु नेच्छति, स तैस्त्याज्यते ॥ ५३ ॥

पाशैर्बध्वा ततो नीतस्ताड्यमानः पथि भ्रमन् ।
श्रान्तः क्षुत्तृट्परीतोऽसौ हन्यमानो दयोज्झितैः ॥ ५४ ॥

स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

पतन्नुत्थापितो दीनो मुहूर्त्तेनापित' पुरीम् ।
यमराजेन यत्पृष्टं स्वीकरोत्येव तद्भयात् ॥ ५५ ॥

आपित प्रापित ॥ ५५ ॥

यमराजेन दत्ताज्ञैर्दयालेशोज्झितैः यमैः ।

विपाकं कर्मणो भोक्तुं नीतः संयमनम्पुरम् ॥ ५

स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

सन्तप्तां वालुकाभूमिं प्राप्य सूर्यकरैर्भृशम् ।
तापितो दुःखदुःखी सन् भुङ्क्ते कर्मफलं शुचा ॥

शुचा शोकेन युक्तः सन् भुङ्क्ते ॥ ५७ ॥

कुम्भीपाकं सूचिकाद्वारमुग्रं खड्गाकारं रौरवं श्वभ्ररूपम् ।
तामिस्रादीन् घोररूपानुपेत्य भुङ्क्ते दुःखं दीनचेता ह्यजस्र

सूच्यग्रवद् द्वारं यस्य खड्गवदाकारो यस्यासिपत्रनाम
कूपं तामिस्रादीस्तत्सदृशैः भिर्वृश्चैर्व्याप्तमजस्रं निरन्तरं यावत्पाप
भुङ्क्ते ॥ ५८ ॥

भोगावसाने हि ततो नियुक्तो वृक्षादिकम्पादिसरीसृपा
ग्राम्यान्वनस्थांश्च पशूनुपेत्य भुङ्क्ते विपाकं निजकर्मणा स ।

मानुष्यं भ्रमतः प्राप्तो यवनादिकुयोनिषु ।
पापं कृत्वा पुनर्गच्छेत्तादृशीमेव यातनाम् ॥ ६० ॥

ग्राम्यान् सूकरादीन् वनस्थान् सृगालादीन् ॥ ५९ ॥ ६० ॥

स्वधर्माचरणं तत्र निषिद्धस्य च वर्जनम् ।
कुर्वन्नेवं क्रमतो याति शूद्रत्वं वैश्यतां सुधीः ॥ ६१

तत्र यवनचाण्डालादियोनिषु हिंसास्तेयाद्यधर्मं विहाय स
तत्तदभियादिना जीविकां कुर्वन् तद्देहान्ते शूद्रत्वं याति तत्र नि
विहाय त्रिवर्णसेवादिना जीविकां कुर्वन् तद्देहान्ते वैश्यतामेति

क्षत्रियो विप्रतामेति कृष्णब्रह्मार्पितां ततः ।
पापकर्मा सकामो वा तमेवानर्थमाप्नुयात् ॥ ६२ ॥

भ्रमति ह्यनिशं मूढो घटीयन्त्रमिवावशः ।
अतः काम्यं निषिद्धं च दुःखबीजं त्यजेद् बुधः ॥ ६

इति श्रीवनमालिविरचिते वेदान्तसिद्धान्तसंग्रहे

जीवसंसृतिवर्णननामा प्रथमोऽध्यायः ।

वैश्यो निषिद्धं वर्जयन् स्वधर्मानुष्ठाता देहान्ते क्षत्रियो भवति, स निषिद्धं वर्जयन्स्वधर्मानुष्ठाता देहान्ते विप्रतां याति, विप्रो निषिद्धं वर्जयन् स्वधर्मानुष्ठाता क्रमादपि च महर्षित्वं याति, चेद् यदि पापं कृतं सकामकर्मकश्च भवेत् तर्हि ततो वर्णादाश्रमाच्च च्युतस्तमेव प्रागुक्तमेवानर्थं प्राप्नुयात् ॥ ६३ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः ।

शिष्य उवाच ।

कथं दुःखनिवृत्तिः स्यात्सुखं केनाप्नुयान्नरः ।
सुखं वा कीदृशं विद्वन् ब्रूहि मे तद्दयानिधे ॥ १ ॥

दुःखनिवृत्त्युपायं सुखस्वरूपं तत्प्राप्त्युपायं च ब्रूहीत्यर्थः ॥ १ ॥
दुःखनिवृत्त्युपायमाह

गुरुरुवाच ।

अविद्याया निवृत्तौ ह्यशेषदुःखनिवर्तनम् ।
सा स्यादीशप्रसादाद्धि स्वसुखं पूर्णलक्षणम् ॥ २ ॥

अविद्याया इति । साऽविद्याया निवृत्तिः ईश्वरमहाप्रसादाद्भवति ततस्तन्निवृत्त्यनन्तरं स्वीयं पूर्णसुखमाविर्भवति ॥ २ ॥

शिष्य उवाच ।

प्रसादः केन जायेत स्वरूपं तस्य कीदृशम् ।
तस्य जन्म कथं वा स्यात्सुखजन्म कथं ततः ॥ ३ ॥

केन हेतुना तत्स्वरूपम् । तस्य प्रसादस्य जन्म । ततः प्रसादात्सुखजन्म कथम् ॥ ३ ॥

प्रथमं निष्काममगवदर्पितकर्मानुष्ठानमथान्तःकरणशुद्धिरथ ब्रह्मजिज्ञासाऽथेहामुत्रभोगविरागपूर्वकं गुरूपसदनमथ श्रवणमनननिदिध्यासनान्यथ ब्रह्मापरोक्ष्यं ततो महाप्रसादस्ततोऽविद्यानिवृत्तिरिति क्रमं वक्तुं प्रथमभूमिकामाह

गुरुरुवाच ।

प्राप्तो वै भारतं खण्डं स्वधर्मं त्वाचरन् बुधः ।
सेवते कर्मणा स्वेन निष्कामेन जनार्दनम् ॥ ४ ॥

प्राप्त इति । भारतं खण्डं आर्यावर्तादिकर्मभूमिम् ॥ ४ ॥
कर्मालेपाय तदनुष्ठानप्रकारमाह

कर्मकारयितेशोऽतो मम कर्म न विद्यते ।
एवंबुद्ध्या कृतात्पुण्याज्जायते चित्तशोधनम् ॥ ५ ॥

कर्मेति । यतोऽन्तर्यामीश्वरः कर्मकारयिता तस्येदं कर्म न ममेति-धिया कृतेन कर्मणा चित्तशुद्धिर्भवति ॥ ५ ॥
ततः परमवैराग्योत्पत्तिमाह

यथाऽङ्गारे प्रमादाद्धि पतितं चरणं पुनः ।
उत्थाप्य स्प्रष्टुमिच्छेन्न तं पादेनातिदुःखदम् ॥ ६ ॥

पतितमङ्गारं पुनः स्प्रष्टुं नेच्छति ॥ ६ ॥

भुक्त्वा वान्तं यथाऽन्नं हि सुमिष्टम्पायसादिकम् ।
पुनर्भोक्तुं न वाञ्छन्ति महाक्षुधाऽर्दिता अपि ॥ ७ ॥

अर्दिता पीडिता ॥ ७ ॥

एवमैन्द्रियिकं भोगं चेहामुत्रमयुत्रवम् ।
नेच्छेद्धीरस्तु विरागः स उत्तमः सुखसाधनम् ॥ ८ ॥

सुखस्य मोक्षस्य साधनम् ॥ ८ ॥
उक्तवैराग्ये हेतुमाह

विषये दोषदृष्टिर्हि कर्मणा हरितोषणम् ।
मोक्षसाधनवैराग्यभवेद्धेतुरिदं द्वयम् ॥ ९ ॥

विषयइति । स्वोचितनिष्कामकर्मणा ।
पुंश्चल्यापऽहृतं चित्तं को नु मोचयितुं क्षमः ।
आत्मारामेश्वरमृते भगवन्तमधोक्षजमिति—

स्तुत्या विषयेभ्यो निर्वेदो भगवत्स्तुत्यैव भवतीति स्पष्टमुक्तम्॥९॥

कीर्तनश्रवणाद्या हि विद्यात् नवधा हरेः ।
भक्तिं सोऽथ गुरुं गच्छेत् श्रोत्रियं हि समित्करः ॥ १० ॥

अथ वैराग्यानन्तरं श्रवणादिनवधाभक्तिशिक्षार्थं श्रवणमननिदिध्यासनार्थं च समित्पाणिः सन् श्रोत्रियं गुरुमभिगच्छति "स गुरुमेवाभिगच्छेत् श्रोत्रियं समित्पाणिः" रिति श्रुतेः ॥ १० ॥

श्रवणं मननं कुर्यान्निदिध्यासनमुत्तमम् ।
वाक्यार्थग्रहणं वक्त्राद् गुरोर्यत्सा श्रुतिर्मता ॥ ११ ॥

सद्विषयस्य हरेरुत्तमत्वादुत्तमं श्रुतिः श्रवणम् ॥ ११ ॥

मननं युक्तिभिश्चिन्ता श्रुतार्थस्य पुनः पुनः ।
श्रुतचिन्तितमेये स्यान्निदिध्यासनमुत्तमम् ॥ १२ ॥

चिन्ता चिन्तनं, श्रुतं च चिन्तितं च यन्मेयन्तस्मिन् ॥ १२ ॥

अन्यार्थाविषयः पूरो ब्रह्माकारधिया सदा ।
निदिध्यासनशब्दार्थो जायते सुधिया हि सः ॥ १३ ॥

प्राक्श्रुतमतसदनन्तगुणविशिष्टभगवदाकारपरोक्षज्ञानानां पूरः प्रवाहो निदिध्यासनं शोधितचित्तानां पुंसां हि जायते ॥ १३ ॥

श्रवणं मननं चाङ्गं निदिध्यासा प्रधानकम् ।
अश्रुते ह्यमते मेये न निदिध्यासनं भवेत् ॥ १४ ॥

हि यतोऽश्रुते युक्तिभिरनिश्चिते चार्थे निदिध्यासनस्मरणध्यानाद्यपरपर्यायं न भवत्यतः श्रवणमनने अङ्गे निदिध्यासनं प्रधानम्॥१४॥

ब्रह्माकारापरोक्ष्याणां श्रवणमनने विना ।
सम्भवः क्वापि नास्तीति तयोरङ्गत्वमीरितम् ॥ १५ ॥

एतदेव स्पष्टयति, ब्रह्मेति । आपरोक्ष्याणां निश्चयरूपाणाम् । ईरितं कथितम् ॥ १५ ॥

श्रवणाद्यैर्विशुद्धे हि मानसे स्वेच्छया हरिः ।

तस्मात्प्रसन्नोऽपरोक्षः सन् भवेद्बन्धापनोदकृत् ॥ १६ ॥

कृपया प्रसन्नोऽपरोक्षश्च सन् बन्धं नाशयति यद्यपि स्वभावोऽपि कृपयाऽभिभूय बन्धं नाशयतीत्यर्थः । आपरोक्ष्यं यद्यपि मुक्तादौ दैत्यादीनामप्यस्ति तथापि तत्र प्रसादाभावात् तथा मुक्तिः । धीरूपादिरूपं पश्यता तद्वासिता नां प्रतिबिम्बादिहीनानां स्वयोग्यादोषगुणापरोक्ष्याभावाच्च मुक्तिरिति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

नन्वव्यक्तस्वभावस्य हरेः कथमापरोक्ष्यमतआह ।

आपरोक्ष्यं परोक्षस्य दृष्टं देवादिकस्य हि ।
गान्धर्वाभ्यासतो दृष्टं स्फुटं षड्जादिकस्य तत् ॥ १७ ॥

आपरोक्ष्यमिति । उपासनादिना देवादीनामापरोक्ष्यं गान्धर्वशास्त्राभ्यासेन षड्जादीनामापरोक्ष्यमिव भवति ॥ १७ ॥

आपरोक्ष्यं मनोहारिः स्वरूपात्मकमेव च ।
स्वरूपं मोक्ष एवास्ति जन्यज्ञानस्य वर्जनात् ॥ १८ ॥

मोक्षे स्वरूपभूतमेव ज्ञानमन्तःकरणाभावेन जन्यज्ञानासम्भवात् ॥ १८ ॥

प्रागभावस्य यो भावो मानसस्यापरोक्ष्यतः ।
ब्रह्मगोचरकस्य हि सम्बन्धस्य विघातकः ॥ १९ ॥

ब्रह्मगोचरस्य वेदान्तवासितमनस्युत्पन्नस्यापरोक्ष्यस्य यः प्रागभावस्तस्याभावो ध्वंसो ज्ञाततद्ध्वंसान्यतररूपो ज्ञानब्रह्मणोः सम्बन्धः संसारदशायां नास्ति वेदान्तश्रवणादिवासितमनोजन्यापरोक्ष्योत्तरं च जायते ॥ १९ ॥

स्वपूर्णानन्दसम्बन्धः स्वावरकस्य शून्यता ।
सदृति. प्रतिघातो हि सम्बन्धस्यार्थसंविदोः ॥ २० ॥

नित्यज्ञानरूपस्य जीवस्य पूर्णानन्दावरकाविद्याविशेषस्य शून्यता नाशः सम्बन्धः, हरिप्रसादजन्याविद्याध्वंसोत्तरं स्वपूर्णानन्दो जीवेनानुभूयते, ततः प्रागीषदानन्द एवानुभूयते अथवाऽनयोः सम्बन्धस्य प्रतिघात एव सवृतिरानन्दावरणम् ॥ २० ॥

एतदेव स्पष्टयति

प्रसादेनेश्वरीयेणाविद्याया भञ्जनं ततः ।
आविर्भूतं सुखं पूर्णं सेव मुक्तिरिहोच्यते ॥ २१ ॥

प्रसादेनेति । ततोऽविद्याभङ्गाद् निःशेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकस्य पूर्णानन्दाविर्भाव एव मुक्तिः ॥ २१ ॥

नन्वीश्वरप्रसादस्य तदिच्छादिरूपस्य नित्यत्वात्सदैव मुक्तिः स्यात्तत्राह

नित्यस्यापीशप्रसादस्य जीवे सम्बन्धः सञ्जायते शुद्धभावे ।
प्रध्वज्ञानप्रागभावस्य नाशोऽविद्याध्वंसः स्यात्ततः खल्वशेषम् ॥ २२ ॥

नित्यस्येति । शुद्धः कामनादिदोषरहितो भावो हरौ प्रेमलक्षणो यस्य तस्मिन् हरिप्रसादसम्बन्धो जायते स वेदान्तश्रवणादिवासितचित्तोत्पन्नस्वयोग्याशेषविशेषविशिष्टभगवदापरोक्ष्यरूपः खलु निश्चयेन, ततो जीवसम्बद्धप्रसादादशेषाविद्याध्वंसरूपो मोक्षः स्यात् ॥ २२ ॥

श्रवणादिभिरीशस्यानुष्ठितैश्चिरमादरात् ।
आपरोक्ष्यं भवेत्पुंसां स्वाधिकारानुसारतः ॥ २३ ॥

आदरेण बहुकालमनुष्ठितैः श्रवणादिभिः स्वापरोक्ष्ययोग्याशेषगुणविशिष्टेश्वरस्यापरोक्ष्यं भवति ॥ २३ ॥

हरेः सर्वगुणानामापरोक्ष्यं तु कस्यापि नास्तीति कैमुत्येनाह

साकल्येन गुणान्स्वीयान्न जानाति हरिर्यतः ।
सञ्जानीयुः कुतोऽन्ये तांस्तथाऽसर्वविदो जनाः ॥ २४ ॥

साकल्येनेति । यतः सर्वज्ञोऽपीशः स्वीयगुणसाकल्यं न जानात्यतः कुतोऽन्ये असर्वज्ञा जना जानीयुः साकल्यस्यैवसत्त्वाया हरिगुणेष्वसत्त्वादतो न सार्वज्ञ्यहानिः, न हि खपुष्पमजानतोऽशेषज्ञत्वहानिः ॥२४॥

यावन्तो यस्य योग्याः स्युः तावज्ज्ञानात्स मुच्यते ।
आचार्यश्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्य हि तादृशी ॥ २५ ॥

सम्प्रसन्नोऽपरोक्षः सन् भवेद्बन्धापनोदकृत् ॥ १६ ॥

कृपया प्रसन्नोऽपरोक्षश्च सन् बन्धं नाशयति अव्यक्तस्वभावोऽपि कृपयाऽऽविर्भूय बन्धं नाशयतीत्यर्थः । आपरोक्ष्यं यद्यपि युद्धादौ दैत्यादीनामप्यस्ति तथापि तत्र प्रसादाभावात् तेषां मुक्तिः श्रीकृष्णादिरूपं पश्यतां तदानींतनानां प्रीतिद्वेषादिहीनानां स्वयोग्याशेषगुणापरोक्ष्याभावान्न मुक्तिरिति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

नन्वव्यक्तस्वभावस्य हरेः कथमापरोक्ष्यमतआह ।

आपरोक्ष्यं परोक्षस्य दृष्टं देवादिकस्य हि ।
गान्धर्वाभ्यासतो दृष्टं स्फुटं षड्जादिकस्य तत् ॥ १७ ॥

आपरोक्ष्यमिति । उपासनादिना देवादीनामापरोक्ष्यं गान्धर्वशास्त्राभ्यासेन षड्जादीनामापरोक्ष्यमिव भवति ॥ १७ ॥

आपरोक्ष्यं मनोवृत्तिः स्वरूपात्मकमेव च ।
स्वरूपं मोक्ष एवास्ति जन्यज्ञानस्य वर्जनात् ॥ १८ ॥

मोक्षे स्वरूपभूतमेव ज्ञानमन्तःकरणाभावेन जन्यज्ञानासम्भवात् ॥ १८ ॥

प्रागभावस्य यो भावो मानसस्यापरोक्ष्यतः ।
ब्रह्मगोचरकस्य हि सम्बन्धस्य विघायकः ॥ १९ ॥

ब्रह्मगोचरस्य वेदान्तवासितमनस्युत्पन्नस्यापरोक्ष्यस्य यः प्रागभावस्तस्याभावो ध्वंसो ज्ञानतद्ध्वंसान्यतररूपो ज्ञानब्रह्मणोः सम्बन्धः संसारदशायां नास्ति वेदान्तश्रवणादिवासितमनोजन्यापरोक्ष्योत्तरं च जायते ॥ १९ ॥

स्वपूर्णानन्दसम्बन्धः स्वावरकस्य शून्यता ।
सद्वृत्तिः प्रतिघातो हि सम्बन्धस्यार्थसंविदोः ॥ २० ॥

नित्यज्ञानरूपस्य जीवस्य पूर्णानन्दावरकाविद्याविशेषस्य शून्यता नाशः सम्बन्धः, हरिप्रसादजन्याविद्याध्वंसोत्तरं स्वपूर्णानन्दो जीवेनानुभूयते, तत्र प्रागपि यदानन्दएवानुभूयते अथशास्त्रयोः सम्बन्धस्य प्रतिघातएव सद्वृत्तिरानन्दावरणम् ॥ २० ॥

एतदेव स्पष्टयति

प्रसादेनेश्वरीयेणाविद्याया भञ्जनं ततः।
आविर्भूत सुख पूर्ण सैव मुक्तिरिहोच्यते ॥ २१ ॥

प्रसादेनेति । ततोऽविद्याभङ्गाद् निःशेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वकस्य-पूर्णानन्दाविर्भाव एव मुक्ति ॥ २१ ॥

नन्वीश्वरप्रसादस्य तदिच्छादिरूपस्य नित्यत्वात्सदैव मुक्ति स्यात्तत्राह

नित्यस्यापीशप्रसादस्य जीवे सम्बन्धः सञ्जायते शुद्धभावे ।
ब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य नाशोऽविद्याध्वंसः स्यात्ततः खल्वशेषम्॥२२॥

नित्यस्येति । शुद्ध कामनादिदोषरहितो भावो हरौ प्रेमलक्षणो यस्य तस्मिन् हरिप्रसादसम्बन्धो जायते स वेदान्तश्रवणादिपासितचित्तोत्पन्नस्वयोग्याशेषविशेषविशिष्टभगवदापरोक्ष्यरूप खलु निश्चयेन, ततो जीवसम्बद्धप्रसादादशेषाविद्याध्वंसरूपो मोक्ष स्यात् ॥ २२ ॥

श्रवणादिभिरीशस्यानुष्ठितैश्चिरमादरात् ।
आपरोक्ष्य भवेत्पुंसा स्वाधिकारानुसारतः ॥ २३ ॥

आदरेण बहुकालमनुष्ठितै श्रवणादिभि स्वापरोक्ष्ययोग्याशेषगुणविशिष्टेश्वरस्यापरोक्ष्य भवति ॥ २३ ॥

हरे सर्वगुणानामापरोक्ष्य तु कस्यापि नास्तीति कैमुत्येनाह

साकल्येन गुणान्स्वीयान्न जानाति हरिर्यत ।
सञ्जानीयुः कुतोऽन्ये तांस्तथाऽसर्वविदो जनाः ॥ २४ ॥

साकल्येनेति। यत सर्वज्ञोऽपीश स्वीयगुणसाकल्य न जानात्यत कुतोऽन्ये असर्वज्ञा जना जानीयु साकल्यस्येयत्ताया हरिगुणेष्वसत्त्वात्तो न सार्वज्ञ्यहानि, न हि खपुष्पमजानतोऽशेषज्ञत्वहानि ॥२४॥

यावन्तो यस्य योग्याः स्युः तावज्ज्ञानात्स मुच्यते।
आचार्यश्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्य हि तादृशी ॥ २५ ॥

ते हरिगुणा यावन्तो यदपरोक्षयोग्यास्तज्ज्ञानात्स मुच्यते, तद्द्वारा हेतुना गुणादीनान्तस्य पुंस प्राप्ति ॥ २५ ॥

ननु दृष्ट्वैव तं मुच्यत इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानस्यैव मोचकत्वोक्तेः प्रसादस्य कथं मोचकत्वमतआह

ज्ञानादेव भवेद् विष्णोः प्रसादो मुक्तिकारणम् ।

महानन्योऽन्यतोऽपि स्यात् मुक्त्यन्यार्थप्रदायकः ॥ २६ ॥

ज्ञानादिति । मोक्षहेतुमहाप्रसादो ज्ञानादेव, अन्योऽप्यन्तरमसादोऽन्यतः कर्मादितोऽपि स्याद् मुक्त्यन्यपुमर्थस्य हेतुः तथा च दण्डेनैव घट इत्याह पाण्डर एवेतिवदयोगव्यवच्छेदार्थक एवकारः न त्वन्ययोगव्यवच्छेदार्थकः व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र पुरोडाशद्वारा व्रीहीणामिव प्रसादद्वारा ज्ञानस्य मोक्षकारणत्वोपपत्तेः व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धेरसम्भवात् ॥ २६ ॥

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्य" इति प्रसादस्य मोक्षहेतुत्वबोधिकां श्रुतिमुदाहरति

अयमात्मा न लभ्यो ह्यध्ययनादिभिरीश्वरः ।

स्वीकरोति यमेवैष तेनैव प्राप्यते विभुः ॥ २७ ॥

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ।

स्वप्रसादस्य हेतुत्वं विमुक्ताववदद्धरिः ॥ २८ ॥

अयमिति । मदीयोऽयं मां प्राप्नोत्विति स्वीकरोति ॥ २७ ॥ २८ ॥

तस्मिन्प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं धर्मार्थकामैरलमल्पकास्ते ।

समाश्रिताद् ब्रह्मतरोरनन्तान्निःश्रेयसम्पक्वफलं प्रयायात् ॥२९॥

एवं विज्ञातो भगवाननादिः पुरुषोत्तमः ।

प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः ॥

इति च श्रीवैष्णवे प्रसादस्य हेतुत्वमुक्तम् ॥ २९ ॥

नन्वेकस्यैवेच्छादिरूपस्य प्रसादस्य कथमवान्तरप्रसादत्वादिभेदस्तत्राह

वैचित्र्यात्साधनादीनां स्यात्सम्बन्धविचित्रता ।

एकस्यापि प्रसादस्य वैचित्र्यं व्यपदिश्यते ॥ ३० ॥

वैचित्र्यादिति । श्रवणादिसाधनवैचित्र्याज्जीवे प्रसादसम्बन्धवैचित्र्यम्, अत सम्बन्धवैचित्र्यादेकस्यापि प्रसादस्य वैचित्र्यमुपपद्यते ॥ ३० ॥

गुणतः कालतो देशतोऽपरिच्छिन्नता हरेः ।
तदुपासनया ज्ञानाद्धरेः प्रसन्नता हि या ॥ ३१ ॥

गुणतोऽपरिच्छिन्नत्वमसंख्यातालौकिकगुणपूर्णत्वं, कालापरिच्छिन्नता प्रागभावध्वंसाप्रतियोगिस्वरूपदेहादिकत्वं, देशापरिच्छिन्नत्वं सर्वदेशव्यापकत्वं, तस्य हरिनिष्ठानन्त्यस्योपासनया या हरेः प्रसन्नता ततो भवेदित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३१ ॥

ततः सद्यः क्रमात्स्याद्वाऽर्चिराद्यध्वनि गच्छताम् ।
विरजादिमपारं हि गतानां शुद्धचेतसाम् ॥ ३२ ॥

अर्चिरादिमार्गेण गच्छतां स्वभावतः सदा शुद्धे हरौ चेतांसि येषां तेषामशेषेणाविद्याया ध्वंसः सद्य इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीवैकुण्ठादिलोकस्थं पश्यतां श्रीहरिं मुदा ।
अविद्याया अशेषेण ध्वंसो योग्यतया स्फुटम् ॥ ३३ ॥

मुदा पश्यताम् । स्वयोग्यतया स्फुटं पूर्णानन्दलाभ इत्युत्तरेणान्वयः । आदिना श्वेतद्वीपानन्तासनादिपरिग्रहः ॥ ३३ ॥

स्वपूर्णानन्दलाभो हि स्वेच्छया विग्रहस्तथा ।
क्रीडन्ति स्वेच्छया तत्रान्यत्रापि व्यापके हरौ ॥ ३४ ॥

तत्र लोकेऽन्यत्रापि जले मत्स्या इव व्यापकेऽपरोक्षीभूते हरावेव परमानन्दतुष्टाः सन्तः स्वेच्छया विग्रहं गृहीत्वा न विनैव स्वरूपमात्रमर्त्यैनैव धाऽऽनन्दोद्रेकात् क्रीडन्ति न त्वप्राप्तसुखप्राप्तये तदा अन्यसुखाभावात् ॥ ३४ ॥

सरिदब्धितडाकादेः पूर्णत्वं निजमानतः ।
यथैव विष्णुजीवानां पूर्णत्वेन हि तुल्यता ॥ ३५ ॥

सरित्सागरादीनां यथा स्वपरिमाणानुसारेण सर्वेषां पूर्णत्वम्, एवं ब्रह्मजीवयोर्जीवानां च परस्परं तारतम्येऽपि स्वयोग्यताऽनुसारेण पूर्णत्वेन तुल्यत्वम् ॥ ३५ ॥

तेषां क्रीडा हरिसेवा चानन्दोद्रेकादेव न तु सुखप्राप्त्यै इत्याह

क्रीडा सेवा तथा विष्णोर्यद्यप्युच्यते श्रुतौ ।
आनन्दोद्रेकतः सर्वं न त्वानन्दविवृद्धये ॥ ३६ ॥

क्रीडेति । प्रसिद्धा हि यथोन्मत्तादीनामानन्दोद्रेकतः क्रीडा ॥३६॥

आनन्दोद्रेकतो विष्णोर्यथा सृष्ट्यादिचेष्टनम् ।
तथा मुक्तचिता क्रीडा न त्वानन्दविवृद्धये ॥ ३७ ॥

मुक्तचिता मुक्तजीवानाम् ॥ ३७ ॥

सदृष्टान्तं तथा पूर्णत्वमाह

यथा पूर्णे जलैः कुम्भे न जलान्तरमिष्यते ।
तथाऽऽनन्देन पूर्णानां न सुखान्तरवाञ्छनम् ॥ ३८ ॥

यथेति । पूर्णं कुम्भं पूरयितुं कुम्भिना जलान्तरं नेष्यते यथा, तथा स्वयोग्यतानुसारात्पूर्णमुक्तैः सुखान्तरं न वाञ्छ्यते ॥ ३८ ॥

व्यापकः सर्वभूतानां यद्यपीश्वर इष्यते ।
आपरोक्ष्यं तदीयं हि योग्यानामिह जायते ॥ ३९ ॥

आपरोक्ष्ययोग्यानां भक्तानां स्वयोग्यतोपचितविशेषविशिष्टमापरोक्ष्यमिहैवास्ति ॥ ३९ ॥

तथाऽपि श्रौतवाक्यानां स्वारस्याद् गतिरिष्यते ।
अनाप्राप्तस्य नो लब्धुं प्राप्तो हरिरिहैव तैः ॥ ४० ॥

मुक्तानां गमनबोधकश्रुत्यनुसारादेव तेषां गमनं न त्विष्टाप्राप्तपुरुषार्थप्राप्तये सर्वव्यापकहरिप्राप्तेरत्रैव सम्भवात् ॥ ४० ॥

केचिदत्र मुच्यन्ते केचित् क्षीरजलोदधौ ।
केचिद्वै सत्यलोकादावन्तरिक्षे हि केचन ॥ ४१ ॥

एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाण इति गमनश्रुतेः, तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इत्यादिस्मृतेः, तस्य प्राणा नोत्क्रामन्ति इहैव लीयन्त इत्यगमनश्रुत्या सहाविरोधमधिकारिभेदेनोपपादयति

केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क्रामन्ति कदा चन ।
अत्रैव च स्थितिस्तेषामन्तरिक्षे तु के चन ।
केचित्स्वर्गे महर्लोके जने तपसि के चन ।
केचित्सत्ये महाज्ञानाद् गच्छन्ति क्षीरसागरम् ।
तथापि क्रमयोगेन ज्ञानाधिक्यात्समीपगा ।
सालोक्यं च स्वरूपत्वं सामीप्यं योग एव च ।
रमामारभ्य सर्वत्र यावत्तु क्षीरसागरम् ।
पुरुषोऽनन्तशयनः श्रीमान्नारायणाभिधः ।
मानुषा वर्णभेदेन तथैवाश्रमभेदतः ।
क्षितिपा मनुष्या गन्धर्वा देवाश्चापि तिरश्चराः ।
आजानजाः कर्मजाश्च तात्त्विकाश्च शचीपतिः ।
रुद्रो ब्रह्मेति क्रमशस्तेषु चैवोत्तमोत्तमाः ।
नित्यानन्देन भोगेन ज्ञानैश्वर्यगुणेषु च ।
सर्वे शतगुणोद्रिक्ताः पूर्वस्मादुत्तरोत्तरम् ।
पूज्यन्ते चापरैस्ते तु सर्वपूज्यश्चतुर्मुखः ।
त्रिजगद्व्यापृतिस्तेषां पूर्ववत्समुदीरिता ।
स पुनः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गतः ।
चिद्रूपाः प्राकृताश्चापि विना भोगाश्च काश्चन ।
भुञ्जते मुक्तिरेवैषा विस्पष्टा समुदाहृतेति ।

पञ्चरात्रादिस्मृतावयमर्थः स्पष्टः । मानुषादिस्वरूपाः स्वयोग्यतया पूर्णाः गुरुशिष्यादिव्यवस्थया मुक्तास्तिष्ठन्ति प्राकृतान् भोगान् विना काश्चिदलौकिकान् भोगान् भुञ्जते ॥ ४१ ॥

सकलपादेच तच्छ्रुतेः, यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुपतिष्ठन्ते तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुतिसूत्राभ्यां मुक्तानां भोगाः सङ्कल्पमात्रेण भवन्तीति प्रतिपादितमर्थं सगृह्णाति

संकल्पादेव भुञ्जाना भोगांस्तेऽलौकिकांश्रितः ।
प्राप्य देहं ततः स्वेन रूपेणैवाथवा चितः ॥ ४२ ॥

सङ्कल्पादिति । ते मुक्ता अलौकिकाश्चिनश्चिद्रूपान् भोगान् सत सङ्कल्पादेव स्वरूपभिन्न देह प्राप्य स्वेनैव चिता चिद्रूपेण वा भुञ्जते स एकधा भवति त्रिधा त्रिधा भवतीति श्रुतेन हि देह विना त्रिधादिभवन न सम्भवति, अशरीरो वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति श्रुते शरीर वाव सन्त तु प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुते ॥ ४२ ॥

पापाभावो ह्यशेषेण सुकृतस्य परे हरौ ।
विनाशोऽनर्पितस्यैवास्त्यर्पितस्याक्षयं फलम् ॥ ४३ ॥

हरावनर्पितस्यैव सुकृतस्य नाश "अनन्वागत पुण्येनानन्वागत पापेने"त्यादिश्रुत्या बोध्यते स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते तदाऽस्य कर्म क्षीयत इतिश्रुते ॥ ४३ ॥

ब्रह्मज्ञानादघस्यैव नाशादिर्हरिणोदितः ।
पापस्यैव विनाशोक्तिर्वेदे स्पष्ट हि वर्त्तते ॥ ४४ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति हि सूत्रम् । ब्रह्माधिगमे पूर्वाघविनाशो उत्तरस्यासम्बन्ध इति तदर्थं । तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्ते एव विदि पाप कर्म न श्लिष्यते, तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोत प्रदूयेतैव हैवास्य सर्व पाप्मान प्रदूयन्ते इतिश्रुत्या पापस्यैव नाश उक्त । ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्यादिवाक्यानामुक्तश्रुतिसूत्रानुसारात्सकामसुकृतदुष्कृतनाशपरत्व व्याख्येय, नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति तु प्रारब्धकर्माभिप्रायम्, प्रारब्धस्य भोगेनैव नाशो न ज्ञानादिना ॥ ४४ ॥

भुव्यन्तरिक्षस्वर्गवैकुण्ठादिषु ये मुक्ता विहरन्ति ते स्वयोग्यतया सर्वे पूर्णानन्दा एवेत्याह

पूर्णानन्दाः सदा सर्वे स्वाधिकारानुसारतः ।
मोक्षदाता परेशो हि सर्वत्र व्यापको विभुः ॥ ४५ ॥

पूर्णेति । तेषां लोकान्तरगमनं मात्रामात्रार्थमविद्यानिवृत्त्यर्थं वा किन्तु तेषां तथैवाधिकार इत्याह मोक्षेति ॥ ४५ ॥

एतदेव स्पष्टयति

तथैवोपासितस्तेन साक्षात्कृतस्तथा हरिः ।
तथा मोक्षप्रदाता स्यात्स्वयोग्यताऽपि तादृशी ॥ ४६ ॥

तथेति । तथैव तत्तल्लोकस्थ तत्तद्गुणविशिष्ट उपासित सा क्षात्कृतस्तथैव तेषां योग्यतानुसारान्मुक्तिं प्रयच्छति हरिः ॥ ४६ ॥

स्वान्तःस्थाया हरेर्मूर्तेरापरोक्ष्यं विमुक्तये ।
अपेक्ष्य तद्विना मुक्तिर्न सर्वेषां सतां क्वचित् ॥ ४७ ॥

स्वान्तःस्थितायाः भगवन्मूर्तेरापरोक्ष्यं मुक्तये सर्वेषां सतामधिकारिणामपेक्ष्यते तद्विना रूपान्तरापरोक्ष्येऽपि न कस्यापि मुक्तिः अत एवावतारूपाणि पश्यतामपि केषाञ्चित्तदमुक्तिः । अवताररूपोपासकानामपि स्वान्तःस्थतया आपरोक्ष्यादेव मुक्तिः । आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतेः ॥ ४७ ॥

स्थानभेदेन सद्योमोक्षक्रममोक्षावाह

अन्तःस्थस्य हरेर्ज्ञानं व्यापकत्वेन मुक्तिदम् ।
सद्योऽन्यथा क्रमात्तदपीपद्विलम्बतो नृणाम् ॥ ४८ ॥

अन्तरिति । अन्तःस्थस्य व्यापकत्वेन ज्ञानं सद्यो मुक्तिदम् अन्यथा परिच्छिन्नतया ज्ञानं क्रमात्तद् मुक्तिदं तदपीपद्विलम्बेन । यथा क्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेः । कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । सर्वकार्याणां प्रलये स्वाध्यक्षेण स्वामिना चतुर्मुखेन सह, अतश्चतुर्मुखात् परं गच्छति । सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चितेति ब्रह्माणमभिप्राप्य यदेतद्विलीयतेऽथ सह ब्रह्मणा परमभिगच्छतीति श्रुत्याभिधानादित्यर्थः । कात् सह युगपद् ब्रह्मणा ब्रह्मणो मुक्तिकाले स्वयोग्यान्सर्वान्कामानश्नुत इत्यर्थः ।

ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरम् ।
परस्यान्ते परात्मानं प्रविशन्ति परं पदमिति स्मृतेश्च

एतस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति दहरविद्यायामभिहितोऽस्मिन्मोक्षेऽपि सिद्धं चितिमात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिरिति सूत्रात् । एवं याथ तदा विरपायेऽप्यस्य चिन्मात्र एव भवति चिन्मात्र एवायमिति लाभेना मुक्तिरित्याचक्षत इति श्रुतेश्च केषाञ्चिन्मुक्तानां स्वरूपभिन्नदेहाभावेऽपि स्वरूपेणैवानन्दानुभवलक्षणो भोगः, प्राप्तुकर्त्रीस्या कर्याश्चित्सङ्कल्पादेव स्वरूपभिन्नदेहोऽपि न तु देहाधीन एव तेषां भोगस्तद्भोगस्य स्वरूपानन्दत्वात् ॥ ४८ ॥

अर्चिरादिगतिं यान्ति ये केचित्साधवो नराः ।
नावर्तन्ते पुनर्मर्त्ये लोके सिद्धिं परां गताः ॥ ४९ ॥

न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ते प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इत्यादिश्रुतेः तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

स्मृतिमप्युदाहरति

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ५० ॥

अग्निरिति । तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाताः मृता ब्रह्मविदो जना ब्रह्म गच्छन्ति, उत्तरायणाभिमानिनो देवास्तेन मार्गेण ज्ञानिनं नयन्ति न तु ज्ञानिनः कालनियमः ॥ ५१ ॥

धूममार्गगतानां तु पुनरावर्त्तनं पुनः ।
सकामाश्च घटीयन्त्रमिव भ्रमिः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥

ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान् षड् दक्षिणैति मासांस्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसं चन्द्रमसः ओषधः सोमो राजा

तद्देवानामन्नं तद्देवा भक्षयन्ति तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इति श्रुतेः ॥ ५१ ॥

उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ ५२ ॥

धूमइति । दक्षिणायनाभिमानिनो देवास्तादृशाधिकारिणं तन्मार्गं नयन्ति न तु कालनियम ॥ ५२ ॥

सिंहावलोकनेनाह

परिच्छिन्नतया ये तमुपास्यैव विजानते ।
अपरोक्षतया विष्णुं स्वीययोग्यतया नराः ॥ ५३ ॥

परिच्छिन्नेति स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

तत्प्रसादेन गच्छन्ति क्रमान्मुक्तिं नरोत्तमाः ।
अविद्याध्वंसपूर्वां हि स्वपूर्णानन्दलक्षणाम् ॥ ५४ ॥

आविर्भूतस्वपूर्णानन्दरूपामित्यर्थ ॥ ५४ ॥

मुक्तिक्रममाह

इन्द्रलोकादिकं प्राप्य भुक्त्वा चैन्द्रियिकं सुखम् ।
महर्लोकं जनं प्राप्तस्तपः सत्यं ततो बुधः ॥ ५५ ॥

इन्द्रेति स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

तत्र चाराधयन् भक्त्या परया माधवं सुधीः
सदानन्दाप्लुतस्तिष्ठेद् दुःखलेशविवर्जितः ॥ ५६ ॥

परया सर्वोत्तमत्वधीपूर्वकाविच्छिन्नप्रेमप्रवाहरूपया ॥ ५६ ॥

ब्रह्मणो मुक्तिकाले स्यान्मुक्तो विष्णुप्रसादतः ।
मोचने शक्तता नास्ति सेवकानां हरेः क्वचित् ॥ ५७ ॥

यद्यपि हरेः स्वसेवकानामत्रैव सद्य एव मोचने सामर्थ्यमस्ति, तथापि तेषां योग्यता तदनुसारिसाधनानि तदनुसारेणैव ज्ञानं तत

यथायोग्य सद्य क्रमेण वा मोचयतीति ॥ ५७ ॥

सर्वसाधारणमुक्ते स्वरूपमाह ।

स्वरूपेण स्थितिर्मुक्तिरज्ञानध्वंसपूर्वकम् ।

सा मया सर्वमुक्तानां सद्यः क्रमेण गच्छताम् ॥ ५८ ॥

स्वरूपेणेति । नि शेषाविद्यानिवृत्तिपूर्वक स्वयोग्यतया पूर्ण

नन्दप्राप्ति सर्वथा साधारणीत्यर्थ ॥ ५८ ॥

मुक्ताना स्वयोग्यताऽनुसारेण चतुर्विधमुक्तिप्राप्तिरित्याह

चातुर्विध्य विमुक्ते स्यात्पुसा योग्यतया सताम् ।

समीपत्व च सारूप्य सलोकत्व हरेः सदा ॥ ५९ ॥

चातुर्विध्यमिति।सता जीवाना यथा सारूप्यादिमुक्तेर्योग्यता त

ता मुक्तिं ता प्रापयति हरिरित्यर्थ ।सारूप्य चतुर्भुजादिसमानरूपत्व

तच्च हरिप्रसादेन स्वयोग्यमुक्तिप्राप्त्युत्तर तल्लोकादूर्ध्वहि स्थितानाम

सम्भवति । सालोक्य च भगवल्लोकावस्थानम् । तथासमानुरू

णामपि तल्लोकस्थाना शुकसारिकादीना योषिता च सम्भव

हरे सदेति सर्वत्रान्वय । हरेर्व्यापकत्वेऽपि समीपत्वादिक रूप

शेषमादाय ॥ ५९ ॥

सायुज्य च हरेः सर्वा स्युरनावृत्तिलक्षणाः ।

सायुज्य लीनता विष्णोर्विग्रहे स्वाधिकारतः ॥ ६० ॥

अनावृत्तिलक्षण स्वरूप यासां ता । सायुज्यस्वरूपमाह । स

ज्यमिति ॥ ६० ॥

वृक्षे लीनाः खगा भिन्ने वने लीना मृगास्तथा ।

एव मुक्ता हरेर्भिन्ना रमन्ते तत्र मोदतः ॥ ६१ ॥

यथा खगमृगादीना वृक्षादिषु सश्लेषविशेषरूप लयो न त्वैक्य

एव मुक्ताना कथा चित् सश्लेष एव सायुज्य न त्वैक्यम् । अन

वृक्षादिभ्य खगादीनामिव हरौ लीनाना मुक्ताना ततो निर्गम

स्यात् । प्रसिद्धा हि हरौ लीनाना शिशुपालादीना ततो निर्गा

सह युनक्तीति सयुक् सयुजो भाव सायुज्यमिति व्युत्पत्ते । य

नामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छन्ति अग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादिश्रुतिषु सायुज्यशब्दस्य सम्बन्धविशेषे प्रसिद्धे। न त्वत्र सायुज्यशब्दस्यैक्यपरत्वशङ्का, न हि मुक्ते प्राग् जीवाना जीवान्तरेणैक्यस्याद्वयवादिनोऽपि समति । अतएवान्तरं ब्रह्मविशं विदित्वा लीनाब्रह्मणि तत्परा योनिमुक्ता इति श्रुतिर्व्याख्याता ॥६१॥

एकत्र लीनाना निगमनप्रतिपादकमोक्षधर्ममुदाहरति

तस्माच्चापि विनिर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः ।
ततो मुक्ता मनो भूत्वा ते प्रद्युम्नतनौ स्थिताः ॥ ६२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्पूर्वप्रक्रान्तादादित्याग्निना अनिरुद्धरूपे भगवत्यहङ्कारनियामके। ततोऽनिरुद्धान्मुक्ता प्रद्युम्नरूपे मनोनियामकेस्थिता ॥ ६२ ॥

प्रद्युम्नाच्चापि निर्मुक्ता जीवं सङ्कर्षणं ततः ।
ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमञ्जसा ।
एकान्तभावोपगता वासुदेवं विशन्ति ते ॥ ६३ ॥

प्रद्युम्नान्निर्मुक्ता जीवयतीति जीवस्तं प्रकृतिनियामकं सङ्कर्षणरूपं हरिं प्राप्ताः ततः सङ्कर्षणान्निर्मुक्तास्त्रैगुण्यहीनास्तुर्यरूपं वासुदेवं विशन्ति। अत प्रवेश: सदलेष एव ॥ ६३ ॥

वासुदेवः स विज्ञेयः परमात्मा सनातनः ।
ज्ञेयः स एव राजेन्द्र जीवः सङ्कर्षणः प्रभुः ॥ ६४ ॥

जीवयतीति सर्वचेष्टक ॥ ६४ ॥

सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नो मनोभूतः स्वयं प्रभुः ।
प्रद्युम्नादनिरुद्धोऽभूत्सोऽहङ्कारः स ईश्वरः ॥ ६५ ॥

तत्रैवानिरुद्धादीनामीदृग्रत्त्वं स्पष्टमुक्तम्। तत्र लीनानां च ततो निगमनं स्पष्टम् । अभिन्नस्यापि हरेर्नियम्यभेदेनावध्यवधिमत्त्वादिव्यवहारोपपत्ति ॥ ६५ ॥

प्रकृतं मुक्तानां विहारं पुनर्वर्णयति

विहरन्ति सदा तत्र जले मीना यथासुखम् ।

लयः श्लेषविशेषो हि न स्वरूपैकता क्वचित् ॥ ६६ ॥

विहरन्तीति । स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाण इति श्रुतौ विहारोपदेशादिति भावः ॥ ६६ ॥

आनन्दोद्रेकादेव स्वेच्छया तेषां विहार इत्याह

आनन्दोद्रेकतो नित्य रमन्ते हि यथारुचि ।
स्वच्छन्द चहिरागत्य विहरन्ति निजेच्छया ॥ ६७ ॥

आनन्देति । बहिर्हरेरुदरात् ॥ ६७ ॥

न सृष्टौ ते हि सृज्यन्ते नश्यन्ति प्रलये न हि ।
उदरे सावकाशास्ते हरेः क्रीडन्ति निर्भयाः ॥ ६८ ॥

स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

उक्तार्थे स्मृतिमुदाहरति

इद ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ ६९ ॥

इदमिति । चतुर्मुखादिसर्गे नोत्पद्यन्ते न नूतनदेह लभन्ते तत्प्रलये न व्यथन्ति न प्राणादिवियोगरूप मृत्युमनुभवन्ति ॥ ६९

मुक्तानां सर्वेषां सदा परोक्षीभूतहरिप्राप्तिराचदयकीन्यर्थे मोक्ष

मेवाक्यमुदाहरति

पुरुषं सनातन विष्णु य तं वेदविदो विदुः ।
सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्त ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ७० ॥

भगवन्तमज दिव्य विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानतृप्ता निराशिष ॥ ७१ ॥

भगवन्तमिति ॥ ७० ॥ ७१ ॥

ज्ञात्वाऽऽत्मस्थ हरिं चैव न निवर्त्तन्ति तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परम स्थान मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ७२ ॥

स्थान श्रीवैकुण्ठाख्यम् । अक्षरमवस्थान्तरप्राप्तिपरिणामादिरहि